

**Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди**

На правах рукопису

ЧЖОУ ХУНВЕЙ

УДК 81:39

**СЛОВО «СЕРДЦЕ» В ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ
ХАРАКТЕРИСТИКАХ**

10.02.02 – російська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2018

Дисертація є рукописом.

Робота виконана на кафедрі російського мовознавства і комунікативних технологій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Джинджолія Гігла Паршаванович,
Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри російського мовознавства і
комунікативних технологій.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
Попов Сергій Леонідович,
Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, професор кафедри російської
мови;

кандидат філологічних наук
Бураго Олена Геннадіївна,
Київський національний лінгвістичний
університет, старший викладач кафедри
англійської мови та перекладу факультету
сходознавства.

Захист відбудеться 27 квітня 2018 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.053.05 у Харківському національному педагогічному університеті імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 221-А.

Із дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди за адресою: 61168, м. Харків, вул. Валентинівська, 2, ауд. 215-В.

Автореферат розісланий 26 березня 2018 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. В. Щербакова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Огляд теоретичних робіт з лінгвокультурології (дослідження В.В.Воробйова (1994, 1997), В. А. Маслової (1994, 1999, 2001, 2004, 2007), В. В. Красних (2005, 2007, 2008, 2011, 2016), Г. В. Токарева (2009), В. М. Телія (1994, 1995, 1996, 2008) та ін.) свідчить, що основний інтерес для цього напряму лінгвістичної науки становить вивчення мови як засобу накопичення й збереження інформації про культуру і ментальність певної мовної спільноти.

У сучасній лінгвістиці вивчення мови, а разом із тим і пізнання світу, є більш системним, ніж раніше. Класифікація змістових аспектів мовних одиниць, категорій, систем і підсистем різних мовних рівнів дозволяє виявити через мову категоризувальну і концептотвірну роботу людської свідомості. З огляду на це **актуальність** дослідження пояснюємо насамперед загальним інтересом сучасної лінгвістики до визначення ролі людського чинника в мові: досвід взаємодії людини з навколишнім середовищем і з власним тілом неодмінно відображається в мові і, передусім, у її лексичному складі.

Одним із найбільш яскраво представлених у мові назв органів людини є серце, про що свідчить наявність у різних мовах номінацій для цього об'єкта, а саме: *серце* в російській мові, *heart* в англійській мові, *coeur* у французькій тощо. Усі зазначені лексеми, як і їх семантичні аналоги, практично в усіх інших мовах світу, мають широкий спектр значень та відтінків; уходять до складу багатьох усталених виразів; активно використовуються для образного осмислення дійсності, що свідчить про важливість їхньої ролі для мовних систем загалом.

Серце – основний орган кровоносної системи, один із життєво важливих і, мабуть, єдиний з внутрішніх органів, діяльність якого так помітна і відчувається людиною протягом усього життя.

Для безлічі мов, у тому числі й для мов різноструктурних, що мають типологічні розбіжності, характерними є уявлення про серце як про цінність, уразливість і щось у край важливе. Серцем часто називають центральну або важливу частину чогось. Серце відповідальне за емоційне й духовне життя людини, її характер та індивідуальні риси. Інтерес для дослідження становить аналіз контекстуальних реалізацій лексеми *серце* в різних мовах, що дозволяє виявити подібне та відмінне в національних картинах світу на підставі мовних фактів; зрозуміти й пояснити, як і чому одне й те саме поняття (*серце*) по-різному представлене в мовному досвіді людей – носіїв різних мов.

Із позиції лінгвокультурології – напряму, що активно розвивається сьогодні, – номен *серце*, на нашу думку, недостатньо виразно представлений як у словниках та інших довідникових джерелах, так і в дослідницьких, зокрема лінгвокультурологічних, роботах, а це також обумовлює актуальність розвідки.

Актуальність дослідження вбачаємо й у тому, що науковий пошук представлено із залученням здобутків інших сучасних напрямів мовознавства, а саме когнітивної лінгвістики, теорії когнітивної метафори та под. Актуальним видається й питання про роль фразеологічного складу мови в експлікації фактів культури в мові. Вивчення фразеологічних одиниць в аспекті

лінгвокультурології (у тому числі й порівняльне) набуває особливої ваги для дослідження окремих фрагментів мовної картини світу; уможлиблює об'єктивацію в асоціативно-образному змісті фразеологічних одиниць особливого значення, оскільки дозволяє досить виразно виявити особливості світосприйняття і світовідчуття носіїв тієї чи тієї мови.

Окрім того, актуальність дисертаційної роботи обумовлена особливим інтересом сучасних дослідників до проблеми відображення в мовних одиницях внутрішнього світу особистості, її духовних потреб та можливостей, цінностей та ідеалів (Є. В. Урисон). Увага мовознавців до самого поняття *серце*, що символізує центр біологічного, духовного, емоційного, ментального, соціального життя людини, засвідчує природний прояв сучасної антропоцентричної парадигми лінгвістичного знання.

Вибір теми дисертаційного дослідження зумовлений необхідністю лінгвокультурологічного осмислення семантики слова *серце* в мовній картині світу носіїв російської мови (в окремих випадках – із проекцією на картину світу китайської мови, рідної для автора роботи). Дослідницький фокус саме на слові *серце* у свою чергу зумовлюється тим, що це поняття вирізняється особливою значущістю для носіїв як російської, так і китайської мов і, відповідно, посідає особливе, але не тотожне місце в обох лінгвокультурах.

Мета дисертації полягає в дослідженні місця і ролі слова *серце* в мовній картині світу носіїв російської мови з частковою проекцією на сукупність аналогічних функцій номена *серце* в мовній картині світу носіїв китайської мови.

Досягнення мети зумовило вирішення таких завдань:

- вивчення ключових і найбільш вагомих для формування мовних картин світу аспектів взаємовпливу мови і культури;
- аналіз словникових дефініцій лексеми *серце* та її культурних смислів, що сформувалися в картині світу носіїв російської мови;
- виявлення лінгвокультурного потенціалу дериватів лексеми *серце*, у тому числі з урахуванням етимологічних зв'язків, утрачених на сучасному етапі розвитку мови;
- узагальнювально-аналітичний опис російських фразеологізмів і паремій зі структурним компонентом *серце*;
- опис російських фразеологізмів з компонентом *серце* з позицій лінгвокультурології; їхня типологізація з урахуванням синхронно-діахронних характеристик;
- створення російсько-китайського і китайсько-російського словника фразеологічних одиниць із компонентами *серце* і *душа*;
- визначення на основі здійсненого аналізу деяких принципів перекладу російських фразеологізмів з компонентами *серце* і *душа* китайською мовою (з урахуванням структури, семантики, стилістичних особливостей і культурних смислів кожної з фразеологічних одиниць у системі відповідної мови);
- спостереження за функціонуванням семантичних варіантів лексеми *серце* в сучасних публіцистичних і художніх контекстах.

Об'єктом дисертаційної роботи є лексема *серце* з комплексом усіх її значень і семантичних відтінків, а також група фразеологічних одиниць російської мови з компонентом *серце*.

Предмет наукової розвідки – лінгвокультурні характеристики слова *серце*, що сформувалися в мовній картині світу носіїв російської мови.

У дослідженні був використаний комплекс **методів**, серед яких: *описовий метод* (сприяв формуванню всебічного уявлення про предмет аналізу в усьому різноманітті його функціональних виявів), *порівняльний метод* (установлення відмінних і спільних ознак в інтерпретації поняття *серце*), *метод кількісних підрахунків* (дав змогу виявити домінантні одиниці аналізованого мовного матеріалу), *структурно-семантичного аналізу* (для дослідження семантики мовних одиниць й конкретизації семантичної структури номінацій), *контекстуального аналізу* (для з'ясування значення одиниць у тексті), *метод аналізу словникових дефініцій* (вибірка одиниць з компонентом *серце*).

Наукову новизну дисертації визначають аналітичне узагальнення та систематизація культурних смислів слова *серце*, властивих останньому в мовній картині світу носіїв російської мови як у статусі самостійної лексичної одиниці, так і в складі фразеологічних одиниць. Окрім цього, виявлена культурна інформація інтерпретується в роботі і з позиції сприйняття носія російської мови як нерідної, тобто на тлі мовної картини світу носіїв китайської мови (з урахуванням істотних розбіжностей з аналогічним феноменом у носіїв російської мови), що також можна розглядати як елемент наукової новизни виконаного дослідження.

Практична значущість дисертаційної роботи полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані при викладанні низки дисциплін як власне лінгвістичного, так і міждисциплінарного характеру – «Вступ до мовознавства», «Загальне мовознавство», «Лексикологія і фразеологія», «Семасіологія», «Лінгвокультурологія», «Вступ до когнітивної лінгвістики», а також спецкурсів і спецсеминарів лінгвокультурологічної, когнітивно-лінгвістичної та етнолінгвістичної тематики. Результати дослідження можуть бути корисними для студентів та магістрантів при підготовці випускних робіт.

Апробація роботи. Робота в повному обсязі обговорювалася на засіданнях кафедри російського мовознавства і комунікативних технологій Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Окремі положення дисертаційного дослідження представлені в щорічних повідомленнях на засіданнях кафедри російського мовознавства і комунікативних технологій названого навчального закладу (2011 – 2014 рр.), у доповідях і повідомленнях на щорічних заходах до Дня науки, у яких брали участь викладачі, аспіранти і студенти Луганського національного університету імені Тараса Шевченка, а також на міжнародних конференціях: X Міжнародній науковій конференції «Науковий простір дискурсології: ретроспективно-проспективний вимір» (Луганськ, 19 - 21 травня 2011 року); VII Міжнародній конференції «Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках» (Дніпропетровськ, 2 - 4 квітня 2015 року); XXVI Міжнародній

науковій конференції «Мова і культура» пам'яті професора Сергія Бураго (Київ, 25 - 27 червень 2017 року); Міжнародній науково-практичній конференції студентів, аспірантів і молодих учених «XI Машеровские чтения» (18 жовтня 2017 року, Вітебськ, Вітебський державний університет імені П. М. Машерова, Республіка Білорусь).

Результати дисертаційного дослідження представлено у 8 публікаціях, серед яких 5 надруковано у фахових періодичних виданнях, затверджених МОН України, 1 – в іншому виданні, 1 – у закордонному виданні, 1 – російсько-китайський, китайсько-російський фразеологічний словник зі словами «серце» і «душа».

Структура і обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що нараховує 238 позицій, і 3 додатків, в останньому міститься російсько-китайський і китайсько-російський фразеологічний словник з компонентами «серце» і «душа».

Обсяг дисертаційного дослідження становить 217 сторінок, із них основного тексту – 8,5 авторських аркушів.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертації, названо мету і завдання дослідження, його об'єкт і предмет, а також описано методикою, використану під час роботи; схарактеризовано наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про їх апробацію.

Розділ I. «Теоретичні основи лінгвокультурологічних досліджень і мовна картина світу» присвячений опису історії формування нової міждисциплінарної галузі – лінгвокультурології, яка виникла внаслідок тривалої взаємодії мовознавства з гуманітарними напрямками, що вивчають культуру; характеристиці основних категорій і понять, якими оперує ця наукова галузь; обґрунтуванню принципової важливості для цієї дисертаційної роботи низки лінгвокультурологічних термінів; викладу теоретико-методологічних основ і ключових принципів дослідження.

У **підрозділі 1.1. «Лінгвокультурологія як нова галузь мовознавчих досліджень, основні поняття і термінологічний фонд лінгвокультурології»** увагу зосереджено на тому, що питання взаємодії мови і культури були сформульовані й різноаспектно осмислювалися досить давно. Зокрема, на початку XIX століття цим проблемам були присвячені роботи німецьких учених – братів Грімм, ідеї яких розвинулися в лінгвістичних дослідженнях 60-70-х роках XIX століття – у працях російських учених Ф.І. Буслаєва, О. М. Афанасьєва; видатного українського науковця О.О. Потебні та багатьох інших мовознавців.

Однак найбільш повного і системного втілення проблематика, що відображає різні аспекти контактування, взаємодії і взаємовпливу мови і культури, набула в новій науковій галузі, яка сформувалася на межі лінгвістики

і культурології в кінці минулого – на початку нинішнього століття, і отримала назву «лінгвокультурологія».

Поява лінгвокультурології, що посіла помітне місце в науковій лінгвістичній парадигмі кінця ХХ століття, безумовно, була підготовлена всім попереднім розвитком науки про мову. В. М. Телія зазначає, що «методологічною базою лінгвокультурологічного аналізу служать ідеї, “родовід” яких бере витоки в працях Гердера – Гумбольдта. <...> можна стверджувати, що лінгвокультурологія неминуче вписується в антропологічно орієнтовану парадигму і шукає відповідь на питання: як культура панхронічно діє в мові сучасних носіїв мови, як навіть найархаїчніші її шари живуть у свідомості суб'єктів мови і культури»¹.

З-поміж лінгвістичних напрямів, що сформувалися через контактування мовознавства з іншими науковими сферами (соціологією, психологією, етнографією тощо), лінгвокультурологія найближча до етнолінгвістики – «напрямку в мовознавстві, що вивчає мову в її відношенні до культури; у взаємодії мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні й еволюції мови. У ширшому розумінні етнолінгвістику розглядають як комплексну дисципліну, що вивчає за допомогою лінгвістичних методів “план” змісту культури, народної психології і міфології незалежно від способів їх формального подання (слово, предмет, обряд і под.)»²

Лінгвокультурологія, на відміну від етнолінгвістики, сфокусована переважно на реконструкції за фактами мови й культури обрядової або побутової поведінки, міфологічних уявлень і міфологічної творчості в їхньому діяхронічному русі; вивчає взаємодію мови і культури в діапазоні культурно-національної самосвідомості та її мовної презентації.

Наявні розбіжності між лінгвокультурологією та іншими граничними напрямками, зокрема контрастивним і лінгвокраєзнавчим підходами, що визначають і описують відмінності в компонентному складі різномовних одиниць, а також фіксують етимологічну, історичну та іншого типу інформацію.

На відміну від них, лінгвокультурологія досліджує національний менталітет, представлений в образах світу і відображений в мовних знаках. Лінгвокультурологія тісно зближується і з когнітивною лінгвістикою, але певним чином виходить за межі основної мети цієї науки (досліджувати наслідки розумових процесів у мові) і переміщується у сферу вивчення взаємодії «мовної та культурної компетенції носіїв мови як акторів мовних процесів» (В. М. Телія).

Активне поширення лінгвокультурологічного підходу в сучасній лінгвістиці стимулює створення загальної теоретико-методологічної бази і

¹ Телія В. Н. О феномене воспроизводимости языковых выражений // Язык, сознание, коммуникация. Сборник научных статей / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. Вып. 26. М.: МАКС Пресс, 2004. С. 4 – 42. С. 5.

² Словарь социолингвистических терминов / отв. ред. В. Ю. Михайличенко. М., 2006. 312 с. С. 250.

дослідницького «інструментарію» лінгвокультурології як загальнонаукових, так і частковонаукових (використовуваних в окремих парадигмах) понять із акцентуванням «істотних для лінгвокультурології змістовних аспектів: культурна семантика; культурна конотація; код культури; установки культури; концептосфера культури та ін. Сучасний етап для лінгвокультурології – триває самовизначення щодо об'єкта, предмета дослідження, метамови, дослідницьких методів»³.

Серед термінів, що входять до фонду позначень понять і категорій лінгвокультурології, такі: *лінгвокультура; лінгвокультурологічний підхід і / або лінгвокультурологічний аналіз; культурна інформація; культурно значуща інформація; культурні пресупозиції; культурний компонент; культурні смисли; культурні семи; культурно значущі смисли; культурно-мовні смисли (смислові відтінки); культурний концепт; культурні імплікатури; культурний фон; культурна конотація; пласти культури; установки культури* та ін.

Підрозділ 1.2. «Мовна картина світу як відображення національно-культурної своєрідності мови» присвячений аналітичному описові картини світу – феномену, розуміння якого наразі не зовсім однозначне і кваліфікується за допомогою різних термінів (*мовний проміжний світ, концептуальна система, концептосфера, мовна репрезентація світу* і под.), проте, на думку більшості дослідників, фіксує у собі й частково дозволяє пояснити механізми наступності, формування духовної культури за участі мови в певному національно-культурному співтоваристві.

На сучасному етапі розвитку гуманітарного знання «картиною світу» називають вихідний глобальний образ світу, що становить основу світобачення людини, репрезентує сутнісні властивості світу в розумінні носіїв і є результатом духовної активності людини.

Детальний і всебічний розгляд суті феномену «мовна картина світу», що його, з огляду на завдання цього дослідження, доцільніше позначати терміном «культурно-мовна картина світу», уможливорює не тільки більш-менш повне окреслення діапазону культурних проявів у мові, а й установлення певних причиново-наслідкових зв'язків, а також виявлення процесів виникнення і функціонування в мовній системі й дискурсивних практиках культурно значущої, у тому числі й національно-культурної інформації.

Представлений у цьому підрозділі огляд основних параметрів, що характеризують національну культурно-мовну картину світу носіїв російської мови, дозволив установити коло фактів і явищ, що мають найбільш істотне значення при вивченні названого феномену.

Розділ II. «Лексема *серце* і фразеологізми з компонентом *серце* в російській мові: структурно-семантичний і лінгвокультурологічний аспекти» є найбільш значущим, ключовим для цієї роботи, оскільки саме в ньому міститься більшість принципово важливих для виконаного дослідження

³ Ковшова М. Л., Гудков Д. Б. Словарь лингвокультурологических терминов. М.: Изд-во: Гнозис, 2017. 192 с. С. 97

висновків. Ця частина дисертації присвячена аналізу лексеми *серце* в комплексі всіх її значень і семантичних відтінків, членів дериваційного гнізда *серце* (*милосердя* та інших), а також розглядові групи фразеологічних одиниць, що мають у своєму складі компонент *серце*.

У підрозділі 2.1. «Лінгвокультурний потенціал лексеми *серце* в російській мові» описані актуальні значення номінації *серце*, а також наявні лексико-семантичні варіанти з репрезентованою в них лінгвокультурною інформацією; у загальних рисах схарактеризоване місце лексеми *серце* в національній мовній картині світу носіїв російської мови.

Огляд лексикографічного осмислення лексеми *серце* в найбільш авторитетних тлумачних словниках російської мови XIX – XX століть («Тлумачний словник живої великоросійської мови» В.І. Даля, «Тлумачний словник російської мови» в 4-х томах за редакцією Д.М. Ушакова, «Словник сучасної російської літературної мови» в 17-ти томах за редакцією В.І. Чернишова, «Словник російської мови» в 4-х томах за редакцією А.П. Євгенєвої, «Великий тлумачний словник російської мови» за редакцією С.І. Кузнецова, «Тлумачний словник російської мови із залученням відомостей про походження слів» за редакцією Н.Ю. Шведової) в аспекті її лексико-семантичного наповнення та супровідних культурних та інших смислів дозволяє дійти таких висновків.

Лексема *серце* в російській літературній мові, починаючи з XIX століття, розглядалася як багатозначна одиниця, у складі якої співіснують кілька значень та їх відтінків. При цьому всі словники, починаючи з «Тлумачного словника живої великоросійської мови» В.І. Даля, що займає особливе місце не тільки в історії вітчизняної і зарубіжної лексикографії, але й в історії лінгвістичної думки загалом, а також у російській і східнослов'янській культурі, як первинне, пряме значення фіксують інформацію про один з основних органів людського організму (часто – і організму тварин), при передачі якої пріоритетними є вказівки на тілесні ознаки.

Більшість словників фіксують у цього значення один лексико-семантичний варіант – ‘місце на лівій стороні грудей, де знаходиться цей орган’, який у низці стійких виразів реалізується з виразними ознаками переносного (наприклад, *положа руку на серце* та ін.). Судячи з наведених у різних лексикографічних джерелах ілюстрацій, цей лексико-семантичний варіант функціонує в російській мові досить активно, і це підтверджується словниками різних періодів.

Водночас проаналізований матеріал свідчить, що не менш активно в різних сферах мовної комунікації представлені й інші переносні значення лексеми *серце*, кількість яких у різних словниках змінюється від 2 до 5.

Найбільшу різноманітність щодо вияву в лексико-семантичних варіантах, а також сполучувальних властивостей, ухощення в стійкі вирази і под. демонструють значення, що характеризують внутрішній світ людини (сферу її емоцій та інтуїцію), душевні якості і характер, особливості настрою.

Ця частина роботи містить також аналіз матеріалу, пов'язаного з лексемою *серце*, що представлений у лексикографічних джерелах комплексного типу (іноді названих також універсальними словниками) кінця ХХ-го – початку ХХІ-го століття, які ставлять за мету всебічну характеристику інтерпретованого слова, насамперед, лінгвістичну, проте надаючи адресатові етнографічні, соціокультурні та іншого різновиду відомості енциклопедичної природи.

Так, безумовний інтерес для ґрунтового опису лексеми *серце* становить присвячена цьому поняттю словникова стаття у виданому в 2016-му році «Великому універсальному словнику російської мови» В.В. Морковкіна, Г.Ф. Богачової і Н.М. Луцької, що містить відомості про всі лінгвістичні ознаки, властиві названим лексемам, і певну енциклопедичну інформацію.

Не менш важливу роль в актуалізації культурно значущої інформації, накопиченої лексемою *серце* як результат багатовікового функціонування, відіграють (установлено впродовж нашого дослідження) також енциклопедичні словники нового типу, що, з огляду на завдання певної гуманітарної галузі, подають інформацію про це поняття (феномен) неоднаково, порівняно із традиційними принципами опису лексичного матеріалу («Словник символів» Дж. Тресіддер; етнолінгвістичний п'ятитомний словник «Слов'янські старожитності» під загальною редакцією М.І. Толстого, що поєднує в собі енциклопедичну, передусім етнографічну, інформацію з лінгвістичною, і деякі інші джерела).

На сучасному етапі особливо значущу роль в осмисленні лінгвокультурної інформації, представленої в лексемі *серце*, відіграє, як свідчать наші спостереження, «Словник російської ментальності» 2016 р., підготовлений В.В. Колесовим, Д.В. Колесовою і А.А. Харитоновим, у якому «на основі висловлювань авторитетних російських письменників, філософів та громадських діячів відтворені **національні особливості російського матеріального, духовного і культурного середовища** на тлі європейських культурних цінностей, з якими вони перетинаються. Ментальні відмінні й подібні риси культур подані через аналітичний опис російських концептів у їхніх змістовних формах (образ – поняття – символ), **що відображають походження і розвиток народного світосприйняття, етики та культури; визначені культурні впливи і їх наслідки** (як позитивні, так і небажані)»⁴ (виділене мною. - Х. Ч.).

Підрозділ 2.2. «Словотворче гніздо *серце* в синхронному і діяхронному аспектах: осмислення з лінгвокультурологічних позицій» присвячений розгляду утворень від основи *сердц-* з урахуванням спільної історичної основи цього кореня з коренем *серд*, тобто зважаючи на такі номінації, як *сердоболіе*, *сердяга*, *милосердіе*, *жестокосердый* і под.

Основну увагу приділено аналізу такого деривата лексеми *серце*, як *милосердя*, значення якого в період ХІХ – ХХІ століть зазнало істотних

⁴ Колесов В. В. Словарь русской ментальности: В 2-х тт. Т. 2. П – Я / В. В. Колесов, Д. В. Колесова, А. А. Харитонов. СПб.: Златоуст, 2014. 592 с.

трансформацій, у тому числі й відносно властивої цій номінації культурно-значущої інформації. У зв'язку із чим, на нашу думку, її опис у словниках, а також розгляд функціонування в різножанрових текстах видається одним із найбільш цікавих об'єктів для аналізу в руслі розв'язуваних у дослідженні завдань.

Підрозділ 2.3. «Лінгвокультурний потенціал російських фразеологізмів з компонентом *серце*».

У частині роботи російські фразеологічні одиниці з компонентом *серце* і похідні одиниці від основи *сердц*- систематизовані на основі декількох ознак: структури (моделі творення), семантики, стилістичного забарвлення і деяких інших.

Проведений аналіз підтвердив, що корпус фразеологічних сполук російської мови з компонентом *серце* становить надзвичайно цінний матеріал для виявлення лінгвокультурних характеристик цього поняття, що враховують практично всі наявні тлумачні словники: у жодному з них опис значень номінації *серце* не обходиться без залучення фразеологічного фонду.

Разом із тим ступінь відображення фразеологізмів, характер інтерпретації їхніх значень та інші особливості опису цих одиниць мови у тлумачних словниках досить суттєво різняться: фразеологізми певними групами (що формуються, передусім, на розсуд укладачів або авторів словників) можуть бути включені в блоки словникової статті, присвячені описові окремих значень ключової лексики – таку подачу фразеологізмів спостерігаємо, зокрема, у словниковій статті «Серце»⁵.

У цьому підрозділі дисертації проаналізовано представленість фразеологічних одиниць із компонентом *серце* в декількох спеціальних фразеологічних словниках, як-от: «Словнику образних виразів російської мови» за редакцією В.М.Телія (1995), «Великому фразеологічному словнику російської мови. Значення. Уживання. Культурологічний коментар» під редакцією В.М.Телія (2006), «Фразеологічному словнику російської літературної мови» О.І.Федорова (2008).

За нашими спостереженнями, найбільш значний корпус фразеологічних одиниць російської мови з компонентом *серце* представлений у «Фразеологічному словнику літературної російської мови» О.І.Федорова (третє, виправлене, видання цього словника вийшло в 2008 році). У цьому лексикографічному джерелі таким фразеологізмам присвячено 148 словникових статей (в одну словникову статтю включено або один фразеологізм, або всі семантичні чи граматичні варіанти певної фразеологічної одиниці).

Установлено, що більшість фразеологізмів з компонентом *серце* і його дериватами мають семантику, що зумовлює їхнє використання в спілкуванні переважно для опису й розкриття суті внутрішнього світу людини, характеристики її психологічних, емоційних та інших душевних якостей.

⁵ Словарь современного русского литературного языка: В 17 т. / под ред. В. И. Чернышёва. М.: Изд-во АН СССР, 1948 – 1965. Т. 6. 840 с.

Підрозділ 2.4. «Фразеологізми з компонентом *серце* в картинах світу носіїв російської та китайської мов: збіжності й розбіжності» містить низку спостережень порівняльного характеру, що мають, на наш погляд, важливе значення для адекватного сприйняття і/або розуміння мовних картин світу двох різноструктурних мов – російської та китайської, а також деякі запропоновані автором принципи, що на них, як видається, доцільно спиратися при перекладі слова *серце* та інших мовних одиниць із компонентом *серце* з російської мови китайською і навпаки.

Продемонстровано, що, незважаючи на типологічні розбіжності, ці мови виявляють певну схожість як у творенні фразеологічних одиниць, так і в семантиці й стилістичній забарвленості фразеологізмів.

Однак фразеологічні фонди з компонентом *серце* російської та китайської мов мають багато відмінних характеристик, зумовлених, з одного боку, структурною неоднаковістю мов (належністю до різних мовних типів), з другого боку – несхожістю у власне мовних картинах світу.

У розділі III «Функціональне використання слова *серце* у сучасному контексті» аналізуються випадки вживання лексеми *серце* у всьому різноманітті її значень і відтінків у сучасних контекстах різної стильової та жанрової належності (перевагу в цьому разі віддано художнім і публіцистичним контекстам).

Підрозділ 3.1. «Актуалізація лінгвокультурного потенціалу слова *серце* і його дериватів в сучасній мові» присвячений розглядові особливостей використання лексеми *серце* і похідних одиниць у сучасних дискурсах (здебільшого в публіцистичних і художніх творах).

Спостереження дозволяють зробити висновок про те, що найбільш затребуваними образотворчими засобами при індивідуально-авторському осмисленні цих одиниць мови в сучасних комунікативних утвореннях є тропи (у першу чергу – метафори й епітети), які відзначені виразними ознаками індивідуальності; а також прийоми авторської трансформації значень наявних фразеологічних одиниць із компонентом *серце*: навмисне «руйнування» структури фразеологізму; заміна одного з компонентів тощо, результатом чого стає актуалізація певних сем і, як наслідок, привернення уваги адресата до конкретного фрагмента тексту.

У підрозділі 3.2. «Трансформація лінгвокультурного компонента лексеми *серце* в російській літературній мові ХХ–ХХІ століть: основні тенденції та способи їх утілення» описані й систематизовані факти функціонування лексеми *серце*, а також стійких сполук з компонентом *серце* в сучасній мовній практиці. Здійснений аналіз дозволяє зробити такий висновок: притаманна слову *серце* досить велика семантико-стилістична інформація, що має у своєму складі низку культурно-значущих характеристик і представлена в різних за стилістикою, жанром та іншими особливостями текстах, може бути актуалізована або трансформована з огляду на розв'язувані в певному творі авторські задачі.

Особливо широкі можливості – в аспекті превалювання естетичної функції – відкриваються в художніх творах різної родо- та жанрової належності, де актуалізація та / або трансформація семантико-стилістичних властивостей уживаних мовних одиниць може «підтримуватися» смисловою двоплановістю або поліфонією тексту, його підвищеною (відповідно до законів жанру) асоціативністю та іншими конструктивними параметрами художнього мовлення.

У **висновках** системно викладено результати проведеного дослідження, що формулюються таким чином.

На межі ХХ–ХХІ століть палітра лінгвістичного знання була розширена низкою міждисциплінарних напрямів, які відкрили можливості для істотного доповнення, а в деяких випадках – для якісно нового погляду на традиційні ознаки багатьох мовних одиниць.

Одним із найбільш значущих таких напрямів є лінгвокультурологія – галузь порубіжного, «стикового» з лінгвістикою знання, що у своїй основній проблематиці зосереджена на виявленні способів і засобів утілення «мови» культури в одиницях і структурах природної мови і на подальшому їх аналізі, а також на дослідженні мовної спроможності (компетенції) представників певної лінгвокультурної спільноти, яку вони проявляють в різних комунікативних процесах.

До розряду основних понятійних категорій, що ними лінгвокультурологія оперує в процесі дослідження, належать: лінгвокультурологічний підхід, культурно значуща інформація, культурна конотація, код культури і деякі інші, які стали ключовими для нашої дисертаційної роботи.

Принципово важливим для цієї наукової розвідки виявилось міждисциплінарне поняття «мовна картина світу», що в межах лінгвокультурології, на думку В.В.Красних та інших дослідників, доцільно уточнити, позначивши терміном «культурно-мовна картина світу». Ми поділяємо цю позицію, уважаючи її плідною і перспективною в дослідницькому аспекті.

Ментально-мовний досвід носіїв російської мови, як і більшості представників інших національних лінгвокультур, традиційно закріплюється в лінгвістичних, передусім тлумачних, словниках. Аналіз представленості насамперед лексико-семантичних і деяких інших особливостей номінації *серце* в лексикографічних джерелах, створених протягом ХІХ – ХХ століть, дозволив не лише аналітично систематизувати накопичену про лексему *серце* інформацію, але й зробити низку принципів значущих висновків.

Слово *серце*, семантичний обсяг якого формувався впродовж тривалого часу (у словниках містяться переконливі аргументи спільнослов'янського походження кореня *серд*), на всіх етапах функціонування в російській мові завжди відрізнялося розгалуженою семантичною структурою: проаналізовані лексикографічні джерела фіксують не менше 5-ти значень, а також низку їхніх відтінків; у деяких значень кількість відтінків змінюється в діапазоні від 2 до 5,

причому в схожих значень може відрізнятись, іноді посутньо, за інформацією з різних словників.

Фіксовані в лексеми *серце* значення представлені такими групами ознак: тілесні, предметні, духовно-моральні, емоційно-чуттєві, ціннісно-естетичні, етнографічні, культурно-ціннісні. Авторитетні тлумачні словники російської мови загалом подібні в інтерпретації різних груп ознак названої лексеми, відносячи до найбільш пріоритетних з них:

- тілесні, що формують основне (первинне) значення;
- емоційно-чуттєві, які становлять основу щонайменше одного переносного значення ('внутрішній світ людини (сфера емоцій, інтуїції і под.; зазвичай в протиставленні розуму; душа'); у деяких словниках ця інформація представлена двома переносними значення;
- духовно-моральні, що втілилися у фіксованому всіма словниками переносному значенні ('душевні якості, характер людини /про людину з такими якостями, характером');
- ціннісно-естетичні, що співнаявні в значеннях, які характеризують душевний світ та емоційно-моральну сферу людини, а також у багатьох стійких виразах із компонентом *серце* (ідіоми, паремії, афоризми і под.);
- етнографічні, на які звертають увагу лише деякі словники (зокрема словник В.І. Даля і «Словник сучасної російської літературної мови» в 17-ти томах за редакцією В.І. Чернишова); етнографічні та / або етнолінгвістичні характеристики лексеми *серце* надзвичайно важливі для опису її культурного «вигляду» як елемента національно-мовної картини світу носіїв російської мови;
- ціннісно-культурні, або лінгвокультурні (фіксують культурно значущу інформацію, накопичену лексемою *серце* впродовж функціонування, яка найчастіше присутня в описі деяких значень, проте в дещо «розмитому» вигляді; у концентрованому вигляді цю інформацію подають лише окремі словники, що є лексикографічними джерелами комплексного (зокрема «Великий універсальний словник російської мови» В.В. Морковкіна, Г.Ф. Богачової і Н.М. Луцької), лінгвоенциклопедичного (наприклад, «Словник російської ментальності» В.В. Колесова, Д.В. Колесовой і А.А. Харитоновна) або суто енциклопедичного характеру (наприклад, різні словники символів).

Повна характеристика лінгвокультурних особливостей лексеми *серце* є неможливою без урахування семантики значного корпусу фразеологізованих виразів з аналогічним компонентом, який частково представлений у тлумачних словниках, а також зібраний і систематизований у спеціальних, фразеологічних, лексикографічних джерелах. Саме фразеологізми, на думку дослідників, належать до найбільш «культуроносних» одиниць мови і відіграють, як підтверджує наше дослідження, важливу роль у формуванні національно-культурної своєрідності картини світу носіїв російської мови.

У сучасній мовній практиці лексема *серце* в більшості своїх семантичних і стилістичних варіантів продовжує активно функціонувати і, як наслідок, розширювати не тільки смисловий, а й культурний потенціал, у тому числі й

унаслідок актуалізації тих характеристик, що були більш затребувані на ранніх етапах існування російської мови (наприклад, переосмислення значення слова *милосердя* сьогодні).

Основні положення дисертації відображено в **публікаціях**:

1. Чжоу Х. *Душа и сердце* в русской языковой картине мира // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. № 20 (207). Частина II. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. С. 90 – 93.
2. Чжоу Х. Фразеологизмы со словом *сердце* в русском языке // Наукові записки Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Філологічні науки». Науковий простір дискурсології: ретроспективно-проспективний вимір: зб. наукових праць. № 2 (34). Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. С. 371 – 375.
3. Чжоу Х. Образные употребления слов *душа* и *сердце* в русской поэзии XIX – XX века // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. № 22 (233). С. 69 – 72.
4. Чжоу Х. Слово «Сердце» в «Толковом словаре живого великорусского языка» В. И. Даля // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету: збірник наукових праць. Серія: Філологія. Вип. 11. Т. 1. Одеса, 2014. С. 75 – 77.
5. Чжоу Х. Слово *милосердие*: семантика и употребление // Лексико-грамматические инновации в современных славянских языках: VII Международная научная конференция (Днепропетровск, ДНУ имени Олеся Гончара, 2 – 4 апреля 2015 г.): материалы / составитель Т. С. Пристайко. Днепропетровск: Нова ідеологія, 2015. С. 190 – 194.
6. Чжоу Х. Осмысление лингвокультурного потенциала лексемы *сердце* современной лирикой // Мова і культура. (Науковий журнал). Вип. 20. Т. III (188). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. С. 235 – 241.
7. Чжоу Х. О лингвокультурном потенциале лексемы *сердце* в современном культурном контексте // XI Машеровские чтения : материалы международной научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых учёных, Витебск, 18 октября 2017 г. / Витеб. гос. ун-т ; редкол.: И. М. Прищепа (гл. ред.) [и др.]. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова, 2017. С. 262 – 263.
8. Чжоу Х. Русско-китайский и китайско-русский фразеологический словарь с компонентами «сердце» и «душа». Луганск: Глобус, 2010. 72 с.

АНОТАЦІЯ

Чжоу Х. Слово *серце* у лінгвокультурологічних характеристиках. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова. – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди МОН України, Харків, 2018.

Роботу виконано в річищі лінгвокультурологічних досліджень; її актуальність обумовлена особливим інтересом сучасних дослідників до проблеми відображення в мовних категоріях, до яких, безумовно, належить лексема *серце*, внутрішнього світу особистості, її духовних потреб та можливостей, цінностей та ідеалів. Інтерес лінгвістів до цього поняття, що символізує центр біологічного, духовного, емоційного, ментального, соціального життя людини, засвідчує природний прояв сучасної антропоцентричної парадигми лінгвістичного знання.

У дисертації вперше узагальнено та систематизовано культурні смисли слова *серце*, що притаманні йому в мовній картині світу носіїв російської мови як у статусі лексичної одиниці, так і у складі фразеологічних одиниць.

Представлено аналіз лексеми *серце* в комплексі всіх її значень та їхніх відтінків; членів дериваційного гнізда *серце* (*милосердя* та інших); а також фразеологічних одиниць, що мають у своєму складі компонент *серце*.

Досліджено випадки вживання лексеми *серце* у всьому різноманітті її значень і відтінків у сучасних контекстах різної стильової та жанрової належності (перевагу віддано контекстам художнім і публіцистичним).

Ключові слова: лінгвокультурологія, лексема, мовна картина світу, фразеологізм, культурно значуща інформація, культурна конотація.

АННОТАЦІЯ

Чжоу Х. Слово *сердце* в лінгвокультурологічних характеристиках.
– На правах рукописи.

Диссертація на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Харьковский национальный педагогический университет имени Г. С. Сковороды МОН Украины, Харьков, 2018.

Данная работа выполнена в русле лингвокультурологических исследований; её актуальность обусловлена особым интересом современных ученых к проблеме отражения в языковых категориях, к которым, безусловно, принадлежит лексема *сердце*, внутреннего мира личности, её духовных потребностей и возможностей, ценностей и идеалов. Интерес лингвистов к данному понятию, символизирующему центр биологической, духовной, эмоциональной, ментальной, социальной жизни человека, выступает как естественное проявление современной антропоцентрической парадигмы лингвистического знания.

В диссертации впервые обобщены и систематизированы культурные смыслы имени *сердце*, которые ему свойственны в культурно-языковой картине мира носителей русского языка как в статусе лексической единицы, так и в составе фразеологических единиц.

Раздел первый – «Теоретические основы лингвокультурологических исследований и языковая картина мира» – посвящён описанию истории формирования новой междисциплинарной области – лингвокультурологии; обоснованию принципиальной значимости для настоящей диссертационной работы ряда лингвокультурологических терминов; изложению теоретико-методологических основ и ключевых принципов проведённого исследования.

В разделе втором – «Лексема *сердце* и фразеологизмы с компонентом *сердце* в русском языке: структурно-семантический и лингвокультурологический аспекты» – является наиболее исследовательски значимым в настоящей работе, поскольку именно он содержит большинство принципиально значимых для выполненного исследования выводов. Эта часть диссертации посвящена анализу лексемы *сердце* во всей совокупности её значений и их оттенков; членов деривационного гнезда *сердце* (*милосердие* и других); а также фразеологических единиц, имеющих в своём составе компонент *сердце*.

В разделе третьем – «Функциональное использование слова *сердце* в современных контекстах» – анализируются случаи употребления лексемы *сердце* во всём многообразии её значений и лексико-семантических вариантов в современных контекстах различной стилевой и жанровой принадлежности (преимущество отдано контекстам художественным и публицистическим).

Ментально-языковой опыт носителей русского языка, как и большинства других национальных лингвокультур, традиционно находит закрепление в лингвистических, в первую очередь – толковых, словарях. Анализ представленности прежде всего лексико-семантических и некоторых других особенностей номинации *сердце* в этих лексикографических источниках, созданных на протяжении XIX – XXI веков, позволил не только аналитически систематизировать накопленную о лексеме *сердце* информацию, но и сделать ряд принципиально значимых выводов.

Сколько-нибудь полная характеристика лингвокультурных особенностей лексемы *сердце* не представляется возможной без учёта семантики значительного корпуса фразеологизированных выражений с аналогичным компонентом, получившего отчасти отражение в толковых словарях, а также собранных и систематизированных в специальных – *фразеологических* – лексикографических источниках. Именно фразеологизмы, по общему мнению исследователей, принадлежат к наиболее «культуроносным» единицам языка и играют, как подтверждает наше исследование, существенную роль в формировании национально-культурного своеобразия картины мира носителей русского языка.

В современной речевой практике лексема *сердце* в большинстве своих семантических и стилистических вариантах продолжает активно функционировать и, как следствие, расширять свой не только смысловой, но и культурный потенциал, в том числе и в результате актуализации тех качеств, которые были более востребованы на более ранних этапах существования

русского языка (ср., к примеру, переосмысление в настоящее время значения слова *милосердие*).

Ключевые слова: лингвокультурология, лексема, языковая картина мира, фразеологизм, культурно-значимая информация, культурная коннотация.

SUMMARY

Chzhou H. The Word *Heart* in Linguistic and Cultural Characteristics. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology, speciality 10.02.02 – Russian Language. – H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University MES of Ukraine, Kharkiv, 2018.

This work is in the mainstream of linguistic cultural studies; its relevance is due to the special interest of modern researchers to the problem of reflection in the language, which certainly belongs to the lexeme *heart*, the inner world of the person, its spiritual needs and opportunities, values and ideals. The interest of linguists to this concept, representing the center of the biological, spiritual, emotional, mental, and social life, acts as a natural manifestation of modern anthropocentric paradigm of linguistic knowledge.

In the dissertation for the first time it is generalized and systematized cultural meanings of the word *heart*, which is inherent in the cultural-linguistic world picture of Russian native speakers in the status of a lexical unit and a phraseological unit.

The analysis of lexeme *heart* is presented in a complex of all its meanings and their shades; members of the derived units from the word *heart*; as well as phraseological units that have a component of the heart.

The cases of use of lexeme *heart* in all variety of its meanings and shades in contemporary contexts of different style and genre affiliation (preference is given to artistic and journalistic contexts) is investigated.

Keywords: linguistic cultural studies, lexeme, linguistic picture of the world, phraseological unit, cultural information, cultural connotation.

Підписано до друку 21.03. 2018. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 пр. Зам. № б/н.
Надруковано СПД ФО Степанов В. В., м. Харків, вул. Ак. Павлова, 311

